مطالعات سیاسی و رسانه‌ای
ایران معاصر
CONTEMPORARY IRANIAN POLITICAL & MEDIA STUDIES
دوره ۱، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۵ | www.pmsci.ir
موسسه علمی پژوهشی اندیشه و قلم
andishevaghalam

Social Sciences, the Public Sphere, and Academic Intellectualism in Iran

Nematollah Fazeli

Professor, Institute for Social Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Article type:

Research paper

Received: June 8, 2026

Revised: July 26, 2026

Accepted: September 11, 2026

Published: September 24, 2026

Keywords:
Autoethnography; Public Sphere; Academic Intellectual; Social Sciences; Public Sociology; University–Society Relations.

ABSTRACT

Despite the institutional expansion of social sciences and the development of university education in Iran, these disciplines continue to face challenges related to the gap between universities and society, limited participation in the public sphere, and questions concerning their social relevance and legitimacy. This study examines how the academic intellectual emerges and performs a mediating role between specialized knowledge and social life, while exploring the capacities and limitations of social sciences in Iran's public sphere. Drawing on Jürgen Habermas's concept of the public sphere, Michael Burawoy's theory of public sociology, and debates on the social responsibility of the humanities and social sciences, the study conceptualizes the academic intellectual as an intermediary actor connecting the university and society. Methodologically, the research adopts an autoethnographic approach, drawing on lived academic experience, teaching, research, interactions with students and citizens, and engagement with the media and other communication platforms to reflect on the relationship between academic positioning and public participation. The analytical findings suggest that social sciences in Iran cannot be understood solely as academic, bureaucratic, or technocratic disciplines. Rather, they possess critical and civic capacities that can be activated through engagement with lived experiences and society's public concerns. The study also identifies four discourses within Iranian social sciences—educational, scientific, technocratic, and civic—and distinguishes three types of academic intellectuals: institutional, media-oriented, and integrative. Nevertheless, academics' participation in the public sphere faces several challenges, including institutional and political constraints, media pressures, the erosion of academic independence, and the risk of reducing specialized knowledge to oversimplified content. The study concludes that the academic intellectual is not merely a mediator who translates specialized knowledge into accessible language; rather, by fostering critical perspectives, strengthening public dialogue, and facilitating mutual learning between universities and society, this figure contributes to rebuilding the relationship between knowledge and social life. Accordingly, strengthening academics' intellectual independence, promoting a culture of dialogue, and expanding interaction among universities, the media, and civil society organizations are essential to enhancing the civic role of social sciences in Iran.

QR Code

Introduction

In contemporary Iran, social sciences face a persistent challenge concerning their relationship with society and their participation in the public sphere. Despite the institutional expansion of universities and the growth of academic knowledge, a considerable gap remains between specialized knowledge and public concerns. In an era characterized by complex social transformations, information overload, political polarization, and declining public trust, the role of social sciences extends beyond the production of academic knowledge. They are also expected to contribute to public understanding, critical reflection, and democratic dialogue. In this context, the academic intellectual emerges as a significant actor capable of connecting universities with society. This study explores the position of academic intellectuals in Iran and examines the possibilities and constraints shaping their engagement with the public sphere.

Research Question

How do academic intellectuals contribute to connecting universities and society in Iran, and what institutional, social, political, and ethical factors shape the possibilities and limitations of their participation in the public sphere?

Research Hypothesis

This study proceeds from the proposition that academic intellectuals can play a significant mediating role between universities and society by translating specialized knowledge into public understanding, fostering critical dialogue, and engaging with social concerns. However, the realization of this role depends on the preservation of intellectual independence, academic integrity, and ethical responsibility, as well as the existence of institutional and communicative conditions that facilitate meaningful public engagement.

Methodology

This study adopts an autoethnographic and interpretive approach, drawing on the author's lived academic experiences, including teaching, research, interactions with students and citizens, and engagement with media and public communication platforms. Rather than relying on surveys or statistical data, it uses personal and professional experiences as a basis for critically examining the relationship between academic knowledge and public life in Iran.

The theoretical framework draws primarily on Jürgen Habermas's concept of the public sphere, Michael Burawoy's theory of public sociology, and debates on the university's civic role and the social responsibility of the humanities and social sciences. These perspectives provide the conceptual basis for understanding academic intellectuals as mediating actors between specialized knowledge and society.

Results and Discussion

The findings identify four major discourses shaping social sciences in Iran: educational, scientific, technocratic, and civic. They also distinguish three types of academic intellectuals: institutional, media-oriented, and integrative. These categories illustrate the diverse ways in which academics engage with institutional structures, media platforms, and broader society.

The analysis suggests that social sciences in Iran cannot be reduced to their academic, bureaucratic, or technocratic functions. They also possess critical and civic capacities that become more effective when connected to lived experiences and public concerns. Nevertheless, academic participation in the public sphere is constrained by institutional and political limitations, unequal access to media, pressures for oversimplification, and the risk of compromising intellectual independence.

Furthermore, public engagement requires more than communicating specialized knowledge in accessible language. Academic intellectuals must also create critical perspectives, encourage dialogue, listen to social experiences, and maintain ethical standards in their public interventions. Among the three identified types, the integrative academic intellectual is particularly important for strengthening mutual understanding and building sustainable connections between universities and society.

Conclusion

The study concludes that strengthening the civic role of social sciences in Iran requires a more meaningful and sustained relationship between universities and the public sphere. Academic intellectuals can contribute to this process by preserving their intellectual independence, maintaining academic and ethical integrity, fostering dialogue, and engaging with the everyday concerns of society. The university should not be understood as an isolated institution, but as an integral part of social life. Ultimately, the future of social sciences in Iran depends not only on their academic development but also on their ability to help society understand itself, critically examine its conditions, and imagine alternative possibilities for collective life.

Keywords

Autoethnography; Public Sphere; Academic Intellectual; Social Sciences; Public Sociology; University–Society Relations.

علوم اجتماعی، حوزه عمومی و روشنفکری دانشگاهی در ایران

نعمت الله فاضلی

استاد تمام پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۸/ ۰۳/ ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:
۰۴/ ۰۵/ ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:
۲۰/ ۰۶/ ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:
۰۲/ ۰۷/ ۱۴۰۵

صص:
۲۷-۱

واژگان کلیدی:
خودمردم‌نگاری، حوزه عمومی، روشنفکر دانشگاهی، علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی مردمدار، دانشگاه و جامعه.

چکیده

علوم اجتماعی در ایران، با وجود گسترش نهادی و توسعه آموزش دانشگاهی، همچنان با مسئله فاصله میان دانشگاه و جامعه، محدودیت حضور در عرصه عمومی و تردید درباره کارآمدی و مشروعیت اجتماعی خود مواجه است. مسئله اصلی این پژوهش، بررسی چگونگی شکل‌گیری و ایفای نقش روشنفکر دانشگاهی در پیوند میان دانش تخصصی و زندگی اجتماعی و واکاوی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های حضور علوم اجتماعی در حوزه عمومی ایران است. پژوهش با تکیه بر مفهوم حوزه عمومی در اندیشه یورگن هابرماس، نظریه جامعه‌شناسی مردمدار مایکل بوراووی و مباحث مربوط به مسئولیت اجتماعی علوم انسانی و اجتماعی، مفهوم روشنفکر دانشگاهی را به‌مثابه کنشگری میانجی میان دانشگاه و جامعه صورت‌بندی می‌کند. از نظر روش‌شناختی، این مطالعه با رویکرد خودمردم‌نگارانه و اتکا به تجربه زیسته دانشگاهی، تدریس، پژوهش، تعامل با دانشجویان و شهروندان و حضور در رسانه‌ها و عرصه‌های ارتباطی، به بازاندیشی در نسبت میان موقعیت دانشگاهی و مشارکت عمومی می‌پردازد. یافته‌های تحلیلی پژوهش نشان می‌دهد که علوم اجتماعی در ایران را نمی‌توان دانشی دانشگاهی، بوروکراتیک یا تکنوکراتیک تلقی کرد؛ بلکه این حوزه واجد ظرفیت‌های انتقادی و مدنی است که در صورت پیوند با تجربه زیسته و مسائل عمومی جامعه می‌توانند فعال شوند. همچنین، چهار گفتمان آموزشی، علمی، تکنوکراتیک و مدنی در علوم اجتماعی ایران قابل تشخیص‌اند و روشنفکران دانشگاهی را می‌توان در سه گونه نهادی، رسانه‌ای و انسجام‌بخش دسته‌بندی کرد. با این حال، حضور عمومی دانشگاهیان با چالش‌هایی همچون محدودیت‌های نهادی و سیاسی، فشارهای رسانه‌ای، فرسایش استقلال علمی و خطر تقلیل دانش تخصصی به محتوای ساده‌انگارانه مواجه است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که روشنفکر دانشگاهی صرفاً انتقال‌دهنده دانش تخصصی به زبان عمومی نیست، بلکه با ایجاد چشم‌انداز انتقادی، تقویت گفت‌وگو و تسهیل یادگیری متقابل میان دانشگاه و جامعه، در بازسازی رابطه علم و زندگی اجتماعی نقش ایفا می‌کند. بر این اساس، تقویت استقلال فکری دانشگاهیان، توسعه فرهنگ گفت‌وگو و گسترش تعامل میان دانشگاه، رسانه‌ها و نهادهای مدنی، از الزامات ارتقای نقش مدنی علوم اجتماعی در ایران است.

QR Code

مقدمه

علوم اجتماعی در ایران امروز در موقعیتی ایستاده که می‌توان آن را «هم گسترش و هم تردید» نامید؛ وضعیتی شبیه خانه‌ای که اتاق‌هایش روزبه‌روز بزرگ‌تر می‌شود، اما ساکنانش هنوز نمی‌دانند این خانه دقیقاً برای چه ساخته شده است. دانشگاه‌ها توسعه یافته‌اند، رشته‌ها و گرایش‌ها افزوده شده‌اند، واژگان جامعه‌شناختی وارد زبان عمومی شده، اما پرسش‌ها همچنان پابرجاست: این همه دانش چه نسبتی با زندگی مردم دارد؟ چرا زبان علوم اجتماعی برای بسیاری نامفهوم است؟ و چرا دانشگاهیان کمتر در میدان عمومی دیده می‌شوند؟ اگر علوم اجتماعی بخواهد زنده بماند، باید بتواند میان علم و زندگی، میان دانشگاه و جامعه، میان نقد و گفت‌وگو پلی بسازد؛ پلی که روی آن فهم علمی و رنج روزمره یکدیگر را ملاقات کنند. این فصل تلاشی است برای فهم همین پل؛ پلی که گاهی لرزان است، گاهی محکم، گاهی در بادهای تند سیاست می‌لرزد، گاهی در سیلاب رسانه‌ای فرسوده می‌شود، و گاهی با قدم‌های آرام استادان و دانشجویان جان می‌گیرد.

این فصل را برای گروه‌های مختلفی نوشته‌ام؛ برای دانشجویانی که تازه پا به جهان علوم اجتماعی گذاشته‌اند و می‌خواهند بدانند این دانش چگونه از کتاب‌ها بیرون می‌آید و وارد زندگی می‌شود؛ برای استادانی که سال‌هاست میان کلاس و جامعه رفت‌وآمد می‌کنند و گاهی نمی‌دانند این رفت‌وآمد چه نامی دارد؛ برای پژوهشگران و روزنامه‌نگارانی که می‌خواهند بفهمند چرا برخی استادان می‌توانند با مردم حرف بزنند و برخی نه؛ برای سیاست‌گذاران و مدیرانی که می‌خواهند بدانند چرا نقد دانشگاهی دشمنی نیست، بلکه بخشی از یادگیری اجتماعی است؛ و برای شهروندانی که می‌خواهند بفهمند علوم اجتماعی چه نسبتی با زندگی روزمره‌شان دارد. این فصل برای همه کسانی است که می‌خواهند بدانند چگونه می‌توان میان دانش و زندگی پلی ساخت؛ پلی که نه فقط رفت‌وآمد اطلاعات، بلکه رفت‌وآمد فهم، همدلی و نقد را ممکن کند. سودمندی این فصل در این است که نشان می‌دهد علوم اجتماعی فقط مجموعه‌ای از نظریه‌ها نیست؛ نوعی شیوه دیدن است، شیوه پرسیدن است، شیوه فهمیدن است. خواننده اگر این فصل را بخواند، شاید بتواند بفهمد چرا یک مفهوم نظری می‌تواند زندگی یک دانشجو را تغییر دهد، چرا یک تجربه مردم‌نگارانه می‌تواند یک استاد را دگرگون کند، و چرا یک گفت‌وگوی عمومی می‌تواند جامعه را حساس‌تر و آگاه‌تر کند.

نقطه عزیمت فصل این پرسش است که چرا علوم اجتماعی در ایران، با وجود گسترش کم‌سابقه دانشگاه‌ها، رشته‌ها، دانشجویان، استادان، مجلات و پژوهش‌ها، همچنان با پرسش‌هایی جدی درباره مشروعیت، کارآمدی، بیگانگی از جامعه و نسبتش با قدرت روبه‌روست. استدلال اصلی فصل آن است که علوم اجتماعی ایران را نمی‌توان فقط در قالب دانشی دانشگاهی، بروکراتیک یا تکنوکراتیک فهم کرد؛ این علوم در طول تاریخ خود، هم در بیرون و هم درون دانشگاه، حامل ظرفیت‌های انتقادی و مدنی بوده‌اند و بخشی از آنها از طریق حضور استادان در حوزه عمومی، رسانه‌ها، مطبوعات، نهادهای مدنی و شبکه‌های ارتباطی جدید، به زبان جامعه درآمده‌اند. در این میان، مفهوم «روشنفکر دانشگاهی» برای فهم یکی از تحولات مهم فرهنگ فکری ایران

اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند: ظهور استادانی که در عین حفظ موقعیت دانشگاهی، به زبان عمومی سخن می‌گویند، مسائل جامعه را موضوع اندیشه قرار می‌دهند و میان دانش تخصصی و تجربه روزمره مردم پل می‌زنند.

در این فصل کوشیده‌ام با زبانی فروتنانه و روایی ارزش‌های نظری و نوآوری‌های احتمالی بحث را روشن کنم. نوآوری این فصل در این نیست که مفاهیم تازه‌ای اختراع کرده باشد؛ نوآوری آن در این است که مفاهیم پراکنده را در یک روایت واحد کنار هم نشانده است. مفهوم روشنفکر دانشگاهی پیش‌تر نیز مطرح شده، اما در این فصل تلاش کرده‌ام آن را در زمینه تاریخی ایران، در تجربه زیسته دانشگاهی، در میدان رسانه‌ای، در ساختار سیاسی و در فرهنگ عمومی ایران بازخوانی کنم. نوآوری این فصل شاید در این باشد که روشنفکر دانشگاهی را نه یک قهرمان، نه یک چهره رسانه‌ای، نه یک مدیر نهادی، بلکه یک «پل‌ساز» دیده‌ام؛ کسی که میان دو جهان رفت‌وآمد می‌کند و این رفت‌وآمد را به منبع فهم تبدیل می‌کند. ارزش نظری این فصل در این است که نشان می‌دهد علوم اجتماعی در ایران را نمی‌توان فقط دانش دانشگاهی دانست؛ این علوم در طول تاریخ خود حامل ظرفیت‌های انتقادی و مدنی بوده‌اند و بخشی از آنها از طریق حضور استادان در حوزه عمومی به زبان جامعه درآمده‌اند. ارزش دیگر این فصل در این است که نشان می‌دهد روشنفکر دانشگاهی فقط کسی نیست که دانش تخصصی را ساده می‌کند؛ او کسی است که چشم‌انداز انتقادی می‌سازد، یعنی کمک می‌کند جامعه چیزی را ببیند که در هیاهوی روزمره از دیدنش عاجز است.

فصل ابتدا مفهوم حوزه عمومی را، با تأکید بر تلقی هابرماسی، بررسی می‌کند و سپس به مفهوم روشنفکر و روشنفکری دانشگاهی می‌پردازد. در ادامه، با مرور تجربه جهانی علوم اجتماعی و ایده‌هایی چون جامعه‌شناسی مردمدار، دانشگاه به مثابه نهاد مدنی و علم اجتماعی همچون فعالیت روشنفکرانه، وضعیت علوم اجتماعی در ایران تحلیل می‌شود. سپس چهار گفتمان آموزشی، علمی، تکنوکراتیک و مدنی علوم اجتماعی در ایران از یکدیگر تفکیک می‌شوند و گونه‌های مختلف روشنفکر دانشگاهی ـ نهادی، رسانه‌ای و انسجام‌بخش ـ معرفی می‌گردند. بخش مهم فصل، خودمردم‌نگاری تجربه زیسته نویسنده در دانشگاه و حوزه عمومی است؛ تجربه‌ای که نشان می‌دهد ورود دانشگاهی به جامعه فقط انتقال دانش نیست، بلکه نوعی یادگیری متقابل، گفت‌وگو، مواجهه با رنج‌ها و مسائل روزمره و بازاندیشی مداوم در جایگاه دانشگاهی است.

این فصل راهبردهایی برای تقویت روشنفکر دانشگاهی و تحکیم پیوند میان دانشگاه و جامعه پیشنهاد می‌کند؛ راهبردهایی برخاسته از تجربه زیسته، نظریه و تاریخ، با تأکید بر استقلال فکری و مسئولیت مدنی. روشنفکر دانشگاهی همچون پلی میان دو جهان دانشگاه و جامعه عمل می‌کند؛ پلی که با حفظ استقلال علمی، امکان گفت‌وگو، نقد و یادگیری متقابل را فراهم می‌سازد. آینده علوم اجتماعی در ایران به کیفیت این پیوند وابسته است: دانشی دقیق، گفت‌وگومحور و متعهد به مسائل عمومی. هدف نهایی آن است که علم به بخشی از زندگی اجتماعی تبدیل شود و جامعه بتواند با کمک دانش، خود را بهتر بشناسد، بفهمد و بازاندیشی کند.

از پشت درهای دانشگاه تا وسط زندگی مردم

علوم اجتماعی در ایران امروز در موقعیتی ایستاده است که به تعبیر ساده می‌توان آن را موقعیت «هم گسترش و هم تردید» نامید. از یک طرف، علوم اجتماعی بیش از هر زمان دیگری در دانشگاه‌های ایران حضور دارد؛ رشته‌ها و گرایش‌های متعدد آن در دانشگاه‌های مختلف تدریس می‌شوند، شمار دانشجویان و دانش‌آموختگان افزایش یافته، کتاب‌ها و مجلات فراوانی منتشر شده، انجمن‌های علمی شکل گرفته، پایان‌نامه‌ها و طرح‌های پژوهشی بسیار نوشته شده و واژگان جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی وارد زبان عمومی شده‌اند؛ از طرف دیگر، همین علوم اجتماعی که از نظر نهادی گسترش یافته است، بارها با این پرسش روبه‌رو شده که اساساً چه نسبتی با جامعه ایران دارد، چه مسئله‌ای از مسائل واقعی مردم را حل می‌کند، چرا زبانش برای مردم قابل فهم نیست، تا چه اندازه وابسته به نظریه‌های غربی است و چرا دانشگاهیان آن کمتر در عرصه عمومی حضور پیدا می‌کنند. به تعبیر دیگری که پیش‌تر درباره آن نوشته‌ام، ما در ایران با وضعیتی از «تردید و توسعه» روبه‌رو هستیم: علوم اجتماعی را گسترش می‌دهیم و همزمان درباره سودمندی، کارآمدی و حتی مشروعیت آن تردید می‌کنیم (فاضلی ۱۳۹۷).

این بحث برای من صرفاً نظری نیست، بلکه ریشه در تجربه زیسته‌ام در دانشگاه، تدریس، پژوهش، گفت‌وگو با دانشجویان و مردم و حضور در رسانه‌ها دارد. به‌تدریج دریافته‌ام که دانشگاه اگر فقط با زبان درونی خود سخن بگوید، از جامعه فاصله می‌گیرد و جامعه نیز با تقلیل دانشگاه به نهادی مدرک‌محور، بخشی از ظرفیت فهم خود را از دست می‌دهد. هرچند علوم اجتماعی دانشگاهی ایران گاه محافظه‌کار، منزوی و در خدمت ساختارهای بروکراتیک و تکنوکراتیک تلقی می‌شود، اما یکدست نیست. در کنار رویکردهای آموزشی، اداری و سیاست‌گذارانه، گروهی از دانشگاهیان می‌کوشند از موقعیت علمی خود برای مشارکت انتقادی در حوزه عمومی بهره بگیرند؛ کسانی که در این فصل «روشنفکر دانشگاهی» نامیده می‌شوند.

ایده «روشنفکر دانشگاهی» برای من نه عنوانی افتخاری است و نه برچسبی برای تمایز گذاشتن میان استادان خوب و بد. این مفهوم بیشتر تلاشی برای فهم تغییری تاریخی در فرهنگ فکری ایران است. در گذشته، روشنفکر و استاد دانشگاه غالباً دو موقعیت اجتماعی متفاوت بودند. استاد دانشگاه در دانشگاه می‌ماند و روشنفکر در بیرون از دانشگاه با جامعه سخن می‌گفت. اما به تدریج این دو موقعیت بر هم افتاده‌اند. استاد دانشگاه امروز می‌تواند صبح در کلاس درس باشد، ظهر مقاله‌ای علمی بنویسد، عصر در روزنامه ای درباره مسئله‌ای عمومی گفت‌وگو کند، شب در یک شبکه اجتماعی درباره همان مسئله با هزاران نفر وارد گفت‌وگو شود و روز بعد در نشستی عمومی با شهروندانی مواجه شود که هیچ‌کدام از آنها دانشجوی رسمی او نیستند. این وضعیت جدید، هم فرصت است و هم خطر. فرصت است، چون دانشگاه را به زندگی اجتماعی نزدیک می‌کند؛ خطر است، چون ممکن است دانشگاهی را به روزنامه‌نگاری کم‌مایه یا تولیدکننده محتوای سریع و مصرفی تبدیل کند.

استاد دانشگاه نیز وارد حوزه عمومی شده است؛ صبح در کلاس درس است، ظهر مقاله علمی می‌نویسد، عصر در روزنامه درباره یک مسئله عمومی گفت‌وگو می‌کند و شب در شبکه اجتماعی با هزاران نفر بحث می‌کند. این همان چیزی است که من «روشنفکر دانشگاهی» می‌نامم.

بنابراین مسئله اصلی این فصل دفاع ساده از علوم اجتماعی یا ستایش روشنفکران دانشگاهی نیست. مسئله، فهم تنش‌ها، محدودیت‌ها، فرصت‌ها و تناقض‌های این موقعیت است. می‌خواهم نشان دهم که چگونه علوم اجتماعی می‌تواند در عین حفظ هویت علمی، در حوزه عمومی حضور داشته باشد؛ چگونه استاد دانشگاه می‌تواند بدون تبدیل شدن به روزنامه‌نگار، زبان عمومی پیدا کند؛ چگونه می‌توان میان نقد و گفت‌وگو، علم و اخلاق، استقلال و مشارکت، دانشگاه و جامعه، تخصص و فهم عمومی تعادل برقرار کرد؛ و سرانجام چگونه تجربه زیسته دانشگاهی می‌تواند به منبعی برای بازاندیشی در خود دانشگاه و جامعه تبدیل شود.

۱.حوزه عمومی؛ جایی میان خانه و دولت

حوزه عمومی، در اندیشه هابرماس، فضایی میان زندگی خصوصی و دولت است که شهروندان در آن درباره مسائل مشترک گفت‌وگو می‌کنند، به استدلال می‌پردازند و افکار عمومی را شکل می‌دهند. این فضا از ارکان دموکراسی است؛ زیرا بدون گفت‌وگو، دموکراسی به فرایندی صرفاً اداری و انتخاباتی تقلیل می‌یابد. در ایران، اگرچه محدودیت‌های سیاسی، نابرابری رسانه‌ای و موانع نهادی مانع شکل‌گیری حوزه‌ای کاملاً آزاد و برابر شده‌اند، اما نمی‌توان وجود آن را انکار کرد. از مشروطه و نهضت ملی شدن نفت تا انقلاب، اصلاحات و جنبش‌های اجتماعی، همواره عرصه‌هایی برای نقد، اعتراض و اثرگذاری بر افکار عمومی شکل گرفته‌اند.

در ایران، حوزه عمومی را شاید بهتر باشد نه همچون میدان بزرگی با مرزهای ثابت، بلکه مانند مجموعه‌ای از میدانچه‌های کوچک و بزرگ دید. گاهی یک روزنامه، گاهی یک مسجد، گاهی دانشگاه، گاهی یک کتاب، گاهی یک جلسه خانگی، گاهی یک سالن سینما، گاهی یک کافه، گاهی یک وب‌سایت و امروز یک شبکه اجتماعی می‌تواند برای مدتی به حوزه عمومی تبدیل شود. این حوزه دائماً جابه‌جا می‌شود. یک روز در روزنامه است، روز دیگر در دانشگاه و روزی دیگر در تلفن همراه میلیون‌ها نفر. به همین دلیل، نمی‌توان حوزه عمومی ایران را فقط با مدل کلاسیک مطبوعات قرن هجدهم اروپایی فهم کرد. جامعه ایران در دهه‌های اخیر به‌ویژه با گسترش رسانه‌ها و فناوری‌های ارتباطی، اشکال تازه‌ای از گفت‌وگوی عمومی را تجربه کرده است (قانعی‌راد و عزلتی مقدم ۱۳۹۰).

روشنفکران در این میان یکی از بازیگران مهم حوزه عمومی بوده‌اند. از دوره قاجار تا امروز، کسانی که دانش، ادبیات، فلسفه، علوم اجتماعی یا هنر را به زبان عمومی تبدیل کرده‌اند، در شکل دادن به تصور ایرانیان از جامعه جدید نقش داشته‌اند. آنها فقط درباره جامعه ننوشته‌اند؛ در بسیاری موارد به جامعه کمک کرده‌اند که خودش را ببیند. روشنفکر، در این معنا، چیزی شبیه آینه است، اما آینه‌ای که فقط تصویر را منعکس نمی‌کند، بلکه گاهی تصویر را جابه‌جا می‌کند و به انسان امکان می‌دهد چیزی را

ببیند که پیش‌تر نمی‌دید. از همین‌جاست که روشنفکری همواره با قدرت و سیاست درگیر بوده است. کسی که به جامعه می‌گوید «خودت را از این زاویه ببین»، در واقع در حال تغییر امکان‌های دیدن و فهمیدن جامعه است.

۲ .روشنفکر؛ کسی که جامعه را برای خودش قابل دیدن می‌کند

روشنفکر را نمی‌توان صرفاً نویسنده، استاد دانشگاه، روزنامه‌نگار یا فعال سیاسی دانست؛ بلکه کسی است که با اتکا به دانش و نقد، خود را درگیر مسائل عمومی می‌کند و به فهم‌پذیرتر شدن جامعه یاری می‌رساند. سنت روشنفکری ایران نیز از آغاز با تلاش برای فهم جامعه جدید پیوند داشته و در دوره‌های مختلف، چهره‌هایی چون آخوندزاده، ملکم‌خان، دهخدا، آل‌احمد، شریعتی و شایگان را دربرگرفته است. با گسترش نقش دانشگاه در حوزه عمومی، شکل تازه‌ای از روشنفکری پدید آمده است: روشنفکر دانشگاهی؛ استادی که ضمن فعالیت علمی، با جامعه نیز وارد گفت‌وگو می‌شود.

برای من روشنفکر دانشگاهی کسی است که در موقعیت دانشگاهی خود باقی می‌ماند، اما دانشگاه را به دیوارهای دانشگاه محدود نمی‌کند. الیاسن و کالبرگ نیز در کتاب *دانشگاهیان به مثابه روشنفکران* تعریف نسبتاً ساده‌ای ارائه می‌کنند: «فرد دانشگاهی زمانی در نقش روشنفکر عمومی است که دانش و بینش را به زبان قابل درک برای افراد غیرمتخصص دانشگاهی ارائه کند، به شیوه‌ای که این دانش و بینش برای غیرمتخصصان قابل استفاده و مرتبط و مفید باشد» (Eliaeson and Kallberg 2008: 4).

این تعریف مهم است، اما برای ایران کافی نیست. در تجربه تاریخی ایران، روشنفکر دانشگاهی فقط کسی نیست که دانش تخصصی را ساده می‌کند. او باید بتواند «چشم‌انداز انتقادی» نیز خلق کند. مسئله فقط ترجمه نظریه به زبان ساده نیست؛ مسئله این است که استاد دانشگاه بتواند به جامعه کمک کند چیزی را ببیند که در هیاهوی روزمره از دیدن آن عاجز است.

این وضعیت را می‌توان با تعبیر «روشنفکر دو رگه» نیز توضیح داد؛ تعبیر «دو رگه» در اینجا نه به معنای هویتی منفی، بلکه به معنای برخورداری از دو رگه دانشگاهی و عمومی است (فاضلی ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۶). او هم در دانشگاه زندگی می‌کند و هم در حوزه عمومی؛ هم زبان نظریه را می‌شناسد و هم زبان زندگی روزمره را؛ هم با کتاب و مقاله سر و کار دارد و هم با مخاطبی که ممکن است هیچ‌گاه یک مقاله علمی را نخوانده باشد.

۳ .علوم اجتماعی؛ علم یا مسئولیت اجتماعی؟

یکی از مناقشه‌های قدیمی درباره علوم اجتماعی این است که آیا دانشمند اجتماعی باید صرفاً واقعیت را توضیح دهد یا باید در تغییر آن نیز مشارکت کند. در نگاه کلاسیک، اصل بی‌طرفی ارزشی و فاصله گرفتن از موضوع مطالعه اهمیت زیادی دارد. دانشمند باید تلاش کند واقعیت را آن‌گونه که هست مطالعه کند، نه آن‌گونه که دوست دارد باشد. این اصل برای حفظ اعتبار علمی اهمیت دارد، اما اگر آن را به معنای خروج کامل علوم اجتماعی از مسائل اخلاقی و عمومی بدانیم، با تاریخ علوم اجتماعی سازگار نیست.

استیون سیدمن در بررسی تاریخ اندیشه جامعه‌شناختی نشان می‌دهد که بسیاری از نظریه‌پردازان بزرگ اجتماعی، همزمان درگیر سه سطح نظریه‌پردازی فلسفی، علمی و اخلاقی بوده‌اند. نظریه‌پردازی فلسفی به معنای مفهوم‌سازی زیست‌جهان، نظریه‌پردازی علمی به معنای حفظ فاصله روش‌شناختی و نظری، و نظریه‌پردازی اخلاقی به معنای اندیشیدن درباره امکان جهانی بهتر است (سیدمن ۱۳۹۶). جمع کردن این سه سطح البته دشوار است، اما حذف هر کدام نیز علوم اجتماعی را ناقص می‌کند.

امانوئل والرشتاین این مسئله را با صراحت بیشتری مطرح می‌کند و برای علوم اجتماعی سه وظیفه فکری، اخلاقی و سیاسی قائل است. وظیفه فکری مستلزم استدلال و فهم دقیق است؛ وظیفه اخلاقی به مسئولیت دانشمند در برابر انسان و طبیعت مربوط می‌شود؛ و وظیفه سیاسی به امکان مشارکت دانش اجتماعی در بهبود زندگی و شکل دادن به چشم‌اندازهای اجتماعی مربوط است (والرشتاین و دیگران ۱۳۹۵). در این نگاه، دانشمند اجتماعی نمی‌تواند خود را پشت دیوار بی‌طرفی پنهان کند و بگوید «من فقط واقعیت را توصیف می‌کنم». خود انتخاب موضوع تحقیق، نوع پرسش، شیوه روایت و تصمیم درباره اینکه چه چیزی ارزش گفتن دارد، با ارزش‌ها بی‌ارتباط نیست.

تاریخ علوم اجتماعی نیز چنین چیزی را نشان می‌دهد. از سن‌سیمون و کنت تا وبر، مانهایم، سی. رایت میلز، گالبرایت و بوردیو، بسیاری از جامعه‌شناسان بزرگ درگیر مسائل عمومی زمان خود بوده‌اند. آنها فقط نظریه نساختند؛ درباره جنگ، فقر، سرمایه‌داری، نابرابری، بوروکراسی، فاشیسم، نئولیبرالیسم و دموکراسی سخن گفتند و کوشیدند جامعه را نسبت به نیروهایی که زندگی روزمره را شکل می‌دهند، آگاه کنند.(Gattone 2006)

در اینجا علوم اجتماعی شبیه چراغی است که قرار نیست جای مردم راه برود؛ وظیفه‌اش این است که بخشی از تاریکی را کنار بزند تا مردم بتوانند خودشان راه را ببینند. روشنفکر دانشگاهی اگر به جای مردم تصمیم بگیرد، از جایگاه علمی خود سوءاستفاده کرده است؛ اما اگر هیچ مسئولیتی برای روشن کردن میدان دید جامعه نپذیرد، از بخشی از ظرفیت اجتماعی علم چشم پوشیده است.

٤ .از وبر تا بوراووی؛ علم اجتماعی در میدان عمومی

بحث درباره حضور اجتماعی علوم اجتماعی در جهان، سابقه‌ای طولانی دارد. رابرت بلا و همکارانش سال‌ها پیش جامعه‌شناسان را به دلیل محصور کردن خود در دانشگاه نقد کردند و یادآور شدند که علوم اجتماعی چیزی بیش از یک حرفه تخصصی است و با دانش عمومی و فلسفه اجتماعی پیوند دارد (Bellah et al. 1986). بعدها بحث «جامعه‌شناسی مردمدار» یا ***Public Sociology*** با نوشته‌های مایکل بوراووی اهمیت تازه‌ای پیدا کرد. بوراووی در طبقه‌بندی مشهور خود چهار نوع جامعه‌شناسی را از یکدیگر متمایز می‌کند: جامعه‌شناسی حرفه‌ای، سیاستگذاری، انتقادی و مردمدار. جامعه‌شناسی حرفه‌ای در پی تولید دانش تخصصی است؛ جامعه‌شناسی سیاستگذاری در خدمت سازمان‌ها و نهادها قرار می‌گیرد؛ جامعه‌شناسی انتقادی مبانی و مفروضات دانش و جامعه را به پرسش می‌کشد؛ و جامعه‌شناسی مردمدار با گروه‌ها، جنبش‌ها و نهادهای عمومی وارد گفت‌وگو می‌شود (بوراوی ۱۳۸۷).

این طبقه‌بندی برای فهم تجربه غرب مفید است، اما نمی‌توان آن را بدون تغییر بر ایران منطبق کرد. دانشگاه در ایران تاریخی متفاوت دارد، استقلال نهادی آن محدودتر است و علوم اجتماعی نیز به لحاظ نظری و حرفه‌ای مسیر متفاوتی طی کرده است. در ایران، یک استاد ممکن است همزمان در هر چهار حوزه حضور داشته باشد و مرز میان آنها نیز به اندازه جوامع غربی روشن نباشد. افزون بر این، مشارکت عمومی استاد دانشگاه در ایران می‌تواند هزینه‌هایی داشته باشد که در بسیاری از جوامع دیگر وجود ندارد. همین مسئله باعث می‌شود حضور عمومی در ایران فقط یک انتخاب حرفه‌ای نباشد؛ در بسیاری موارد نوعی انتخاب اخلاقی و حتی مخاطره‌آمیز است.

مطالعات مربوط به دانشگاهیان در کشورهای دیگر نیز نشان می‌دهد که بسیاری از استادان بیشتر درگیر موفقیت سازمانی و حرفه‌ای خود هستند تا مشارکت عمومی (Dallyn and Marinetto 2015). با این حال، در برخی کشورها مشارکت عمومی دانشگاهیان بخشی از فرهنگ دانشگاهی شده است. برای مثال، مطالعه‌ای در نروژ نشان داده است که حدود هفتاد درصد استادان علوم اجتماعی دست‌کم سالی یک بار از طریق رسانه‌ها درباره مسائل عمومی اظهار نظر کرده‌اند و مشارکت عمومی در آنجا امری پذیرفته و رایج است (Kyvik 2004: 99).

در ایران، اما وضعیت پیچیده‌تر است. استاد دانشگاه همزمان باید مراقب موقعیت حرفه‌ای خود باشد، از اعتبار علمی‌اش محافظت کند و در فضای عمومی نیز سخن بگوید. بنابراین روشنفکر دانشگاهی ایرانی معمولاً با مسئله‌ای روبه‌روست که می‌توان آن را «مشارکت پرهزینه» نامید. این مشارکت گاهی زمان می‌گیرد، گاهی سوءتفاهم ایجاد می‌کند، گاهی واکنش‌های تند به دنبال دارد و گاهی حتی ممکن است موقعیت حرفه‌ای فرد را به خطر بیندازد. به همین دلیل، حضور عمومی استاد دانشگاه در ایران اغلب نیازمند چیزی بیش از علاقه است؛ نیازمند شجاعت، مهارت ارتباطی، تجربه و نوعی سرمایه اخلاقی است.

۵ .علوم اجتماعی ایرانی؛ میان برج عاج و میدان زندگی

یکی از روایت‌های رایج درباره علوم اجتماعی ایران این است که علوم اجتماعی دانشگاهی از جامعه دور بوده و بیشتر در خدمت دولت، بروکراسی و تکنوکراسی قرار داشته است، در حالی که سنت انتقادی و رهایی‌بخش در بیرون از دانشگاه و در میان روشنفکران سیاسی شکل گرفته است. در این روایت، نام‌هایی مانند علی شریعتی، جلال آل احمد، احسان طبری و دیگر روشنفکران چپ یا دینی در سمت انتقادی قرار می‌گیرند و دانشگاهیان در سمت رسمی و محافظه‌کار.

این روایت بخشی از واقعیت را توضیح می‌دهد، اما اگر آن را تمام واقعیت بدانیم، تاریخ علوم اجتماعی ایران را بیش از اندازه ساده کرده‌ایم. محمدامین قانعی‌راد در بحث‌های خود درباره تاریخ علوم اجتماعی ایران، به‌ویژه در نقد روایت تقلیل‌گرایانه از مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، نشان داده است که نسل نخست جامعه‌شناسان ایرانی را نمی‌توان صرفاً «جامعه‌شناس‌های بوروکرات و دولت‌ساخته» دانست. غلامحسین صدیقی و احسان نراقی و بسیاری دیگر، در کنار فعالیت دانشگاهی، با مسائل عمومی جامعه نیز درگیر بوده‌اند (قانعی‌راد ۱۳۹۵).

در اینجا مفهوم «منطق فرهنگی علوم اجتماعی» برای من اهمیت پیدا می‌کند. در مطالعه‌ای درباره انسان‌شناسی و علوم اجتماعی در ایران استدلال کرده‌ام که منطق فرهنگی علوم اجتماعی در ایران را نمی‌توان صرفاً تکنوکراتیک دانست؛ ارزش‌هایی مانند مدارا، عقلانیت، استدلال، انسان‌گرایی و گفت‌وگو که علوم اجتماعی با خود حمل می‌کند، بالقوه با ساختارهای اقتدارگرایانه در تنش قرار می‌گیرند (فاضلی ۱۳۹۵؛ Fazeli 2006). حتی اگر یک استاد در ظاهر فقط یک درس روش تحقیق تدریس کند، در همان کلاس ممکن است به دانشجو بیاموزد که ادعا باید با دلیل همراه باشد، که باید سخن مخالف را شنید، که هیچ واقعیتی را نباید بدون پرسش پذیرفت و که زندگی اجتماعی پیچیده‌تر از داوری‌های ساده و قطعی است. همین‌ها ارزش‌های مدنی‌اند.

تمام «انگاره های کلان» یا پارادایم های علم انسانی معاصر اعم از پارادایم اثباتی، تفسیری و انتقادی را می توان شکل هایی از جنبش فکری دانست که انسان و جامعه معاصر آنها را صورت بندی کرده است. به این دلیل تمام علوم انسانی را شکلی از جنبش فکری می دانم که ویژگی مشترک این علوم در جامعه معاصر نقادی کردن است» (فاضلی ۱۳۹۷: ۱۱۸).

این سخن به معنای آن نیست که هر استاد علوم اجتماعی الزاماً روشنفکر است یا هر پژوهش دانشگاهی الزاماً پیامد انتقادی دارد. چنین ادعایی آشکارا نادرست است. نکته این است که در خود ساختار معرفتی علوم اجتماعی، ظرفیت‌هایی وجود دارد که می‌توانند به نقد و بازاندیشی اجتماعی منجر شوند. اینکه این ظرفیت‌ها در عمل فعال شوند یا نه، به موقعیت دانشگاه، شخصیت استاد، فرهنگ علمی، ساختار سیاسی، رسانه‌ها و تجربه تاریخی جامعه بستگی دارد.

٦ .چهار چهره علوم اجتماعی در ایران

برای فهم بهتر وضعیت علوم اجتماعی در ایران، می‌توان از مفهوم «گفتمان» استفاده کرد. گفتمان در اینجا به معنای مجموعه‌ای از شیوه‌های اندیشیدن، سخن گفتن و عمل کردن است که در نهادها و کردارهای اجتماعی نیز تحقق پیدا می‌کند. در تلقی فوکویی، گفتمان جایی است که دانش و قدرت به هم می‌رسند. علوم اجتماعی نیز در ایران صرفاً مجموعه‌ای از کتاب‌ها و نظریه‌ها نیست؛ مجموعه‌ای از نهادها، استادان، برنامه‌های درسی، پژوهش‌ها، مناسبات قدرت، رسانه‌ها و شیوه‌های سخن گفتن درباره جامعه است.

بر این اساس می‌توان چهار گفتمان اصلی در علوم اجتماعی ایران تشخیص داد: گفتمان آموزشی، گفتمان علمی، گفتمان تکنوکراتیک و گفتمان مدنی. گفتمان آموزشی حول پرورش دانشجو، انتقال دانش و شکل دادن به توانایی‌های فکری و حرفه‌ای او سامان می‌یابد. گفتمان علمی بر توسعه نظریه، روش و معرفت علمی تأکید دارد. گفتمان تکنوکراتیک علوم اجتماعی را به ابزار پژوهش برای مدیریت و سیاست‌گذاری تبدیل می‌کند. و گفتمان مدنی در پی توسعه جامعه مدنی، تقویت آزادی و عدالت و خلق چشم‌اندازهای انتقادی برای جامعه است (فاضلی ۱۳۹٤).

این چهار گفتمان الزاماً در چهار گروه جداگانه قرار نمی‌گیرند. یک استاد ممکن است صبح در کلاس، در گفتمان آموزشی باشد؛ ظهر یک پروژه پژوهشی دولتی را در چارچوب گفتمان تکنوکراتیک انجام دهد؛ شب مقاله‌ای نظری بنویسد و در گفتمان علمی قرار گیرد؛ و روز بعد در یک روزنامه درباره مسائل عمومی سخن بگوید و وارد گفتمان مدنی شود. مسئله اصلی، نوع تعلق و اولویت گفتمانی فرد است.

در اینجا اندیشه بوردیو درباره «ابداع استراتژی‌ها» نیز اهمیت پیدا می‌کند. در ساختارهای محدودکننده، کنشگر کاملاً آزاد نیست، اما کاملاً بی‌قدرت نیز نیست. او می‌تواند درون ساختار، شکاف‌ها و فرصت‌هایی پیدا کند و از آنها برای ایجاد امکان‌های تازه استفاده کند (بوردیو ۱۳۹٦). دانشگاه ایرانی نیز چنین وضعیتی دارد. استقلال نهادی آن کامل نیست، اما عاملیت استادان نیز صفر نیست. بخشی از تاریخ دانشگاه ایران، تاریخ همین تلاش‌ها برای ساختن امکان در دل محدودیت است.

۷ .روشنفکران دانشگاهی نهادی؛ وقتی استاد وارد ساختار می‌شود

یکی از نخستین گونه‌های روشنفکری دانشگاهی در ایران را می‌توان «روشنفکر دانشگاهی نهادی» نامید. این گروه تلاش می‌کنند از طریق حضور در نهادهای رسمی، دانشگاه، دولت یا سازمان‌های عمومی بر مسیر تحولات اجتماعی اثر بگذارند. آنها تصور می‌کنند اگر درون ساختار قرار بگیرند، امکان اصلاح و تغییر بیشتری خواهند داشت.

غلامحسین صدیقی نمونه مهمی در این زمینه است. اهمیت صدیقی فقط در کتاب‌ها و درس‌هایش نیست؛ منش دانشگاهی او و حضورش در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز بخشی از میراث اوست. او دکتری جامعه‌شناسی خود را از فرانسه گرفت و از

نخستین کسانی بود که جامعه‌شناسی را به شکل رسمی در ایران تدریس کرد. اما چیزی که در حافظه تاریخی از او باقی مانده، فقط عنوان استاد دانشگاه نیست؛ نوعی «کاریزمای دانشگاهی» است که از پیوند دانش، شخصیت، اخلاق و مسئولیت اجتماعی ساخته شد.

احسان نراقی نمونه دیگری است. او را می‌توان یکی از پیشگامان روشنفکری دانشگاهی در ایران دانست؛ کسی که چند دهه در مرز میان دانشگاه، پژوهش، سیاست و گفت‌وگوی عمومی حرکت کرد. اهمیت نراقی در این است که دانشگاه را از جامعه جدا نمی‌دید. او می‌کوشید دانش اجتماعی را به مسائل عمومی پیوند بزند و از موقعیت پژوهشگر برای فهم مسائل جامعه استفاده کند (فاضلی ۱۳۹۸).

قانعی‌راد نیز در روایت خود از تاریخ علوم اجتماعی ایران بر همین نکته تأکید دارد. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی را نمی‌توان فقط به عنوان یک نهاد دولتی و تکنوکراتیک فهم کرد؛ درون آن شبکه‌ای از پژوهشگران و روشنفکرانی شکل گرفتند که بعدها آثار و نقش‌های عمومی مهمی پیدا کردند (قانعی‌راد ۱۳۹۵).

این نسل، در زمانه‌ای فعالیت می‌کرد که رسانه‌های امروزی وجود نداشتند. بنابراین ابزار اصلی‌شان کتاب، دانشگاه، مؤسسه پژوهشی، روزنامه و نهاد رسمی بود. روشنفکر دانشگاهی نهادی می‌کوشید با ورود به ساختار، از درون آن امکان تغییر ایجاد کند. این راهبرد البته همیشه موفق نبود. گاهی ساختار فرد را در خود جذب می‌کرد و زبان انتقادی او را می‌گرفت. گاهی فرد چنان در مناسبات قدرت گرفتار می‌شد که فاصله انتقادی‌اش از میان می‌رفت. اما در مواردی نیز همین حضور نهادی امکان‌هایی برای اصلاح و نوسازی فراهم کرد.

۸ .روشنفکران دانشگاهی رسانه‌ای؛ وقتی دانشگاه وارد خیابان ارتباطات می‌شود

با گسترش مطبوعات و سپس اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، شکل دیگری از روشنفکری دانشگاهی پدیدار شد: روشنفکر دانشگاهی رسانه‌ای. این استادان دیگر برای اثرگذاری عمومی مجبور نبودند حتماً وارد ساختار رسمی شوند. آنها می‌توانستند از روزنامه، مجله، رادیو، تلویزیون، وب‌سایت و بعدها شبکه‌های اجتماعی استفاده کنند.

این تغییر فقط تغییر ابزار نیست؛ تغییر فرهنگ روشنفکری است. قانعی‌راد و عزلتی مقدم نشان داده‌اند که فناوری‌های ارتباطی فرهنگ روشنفکری ایران را دگرگون کرده‌اند (قانعی‌راد و عزلتی مقدم ۱۳۹۰). استاد دانشگاه امروز می‌تواند بدون آنکه از اتاق کارش خارج شود، با جامعه‌ای بزرگ‌تر از دانشگاه سخن بگوید. یک یادداشت می‌تواند در چند ساعت به دست هزاران نفر برسد. یک گفت‌وگوی رسانه‌ای ممکن است بسیار بیشتر از یک مقاله علمی خوانده شود. یک پست در شبکه اجتماعی می‌تواند بحث عمومی ایجاد کند.

اما رسانه یک شمشیر دو لبه است. از یک طرف دانشگاه را از انزوا بیرون می‌آورد؛ از طرف دیگر می‌تواند دانشگاهی را به منطق رسانه‌ای وابسته کند. رسانه معمولاً سرعت، سادگی، جذابیت، قطعیت و واکنش سریع می‌خواهد، در حالی که علم اجتماعی با

پیچیدگی، تردید، احتیاط، داده و زمان سروکار دارد. رسانه می‌پرسد «نظر شما چیست؟» اما پژوهشگر گاهی باید پاسخ دهد «هنوز نمی‌دانم؛ باید بیشتر بررسی کنم». این فاصله، یکی از مهم‌ترین چالش‌های روشنفکر دانشگاهی رسانه‌ای است.

سال‌ها پیش در بحثی درباره محاسن و معایب رسانه‌ای شدن علوم انسانی و اجتماعی، بر همین دوگانگی تأکید کرده‌ام (فاضلی ۱۳۸۹). رسانه‌ای شدن می‌تواند علوم اجتماعی را به جامعه نزدیک کند، زبان آن را عمومی‌تر سازد و دانش را از انحصار دانشگاه خارج کند؛ اما اگر مراقبت نشود، ممکن است دانش اجتماعی به محتوایی سرگرم‌کننده و مصرفی تبدیل شود.

در اینجا هشدار الوین گلدنر درباره «جامعه‌شناسی همچون فرهنگ عامه‌پسند» اهمیت پیدا می‌کند. گلدنر نشان می‌دهد که گسترش توده‌ای علوم اجتماعی لزوماً به معنای پیشرفت جامعه نیست. اگر مفاهیم جامعه‌شناختی آنقدر ساده و مصرفی شوند که جای فهم واقعی جامعه را بگیرند، علوم اجتماعی ممکن است به جای رفع ابهام، «مبهم‌سازی» ایجاد کند (گلدنر ۱۳۶۸). جامعه ممکن است ساعت‌ها درباره «سرمایه اجتماعی»، «بحران هویت»، «نسل‌ها» و «سبک زندگی» حرف بزند، اما در پایان همچنان نداند مسئله واقعی چیست و چه باید کرد.

۹ .روشنفکران دانشگاهی انسجام‌بخش؛ پل زدن میان دو جهان

گونه سوم، «روشنفکر دانشگاهی انسجام‌بخش» است. این تعبیر برای استادانی به کار می‌رود که مأموریت اصلی خود را پیوند دادن دانشگاه و جامعه از طریق زبان، گفت‌وگو و فهم مشترک می‌دانند. اینان نه الزاماً وارد ساختار قدرت می‌شوند و نه صرفاً رسانه‌ای هستند. مسئله اصلی‌شان ساختن پل است.

برای من، این گونه روشنفکری بیش از همه با مفهوم گفت‌وگو پیوند دارد. هادی خانیکی در کتاب *در جهان گفت‌وگو* نوشته است: «گفت و گو در تمام عرصه های فلسفی، اجتماعی و حتی علمی به عنوان راه کشف و انتقال حقیقت شناخته شده است. علاوه بر شناخت که از بینش حاصل می شود، گفت وگو در مسائلی که مستلزمِ فهم نیز هست اصلی ترین راه به شمار می رود. معناداری از فهم بر می آید و برای فهم دیگران باید با آن ها سخن گفت. علم در معنای قرن هفدهمی و قرن هجدهمی کمتر به «فهم» اعتنا می کرد و صرفاً بر شناخت عقلی و تجربی تکیه داشت. اما امروزه، فرضیه ها و شیوه های جدیدی در حوزهٔ علم دست یابی به حقیقت را از طریق فهم مشترک میسر می کند. از همین رو نیاز امروز ما به دیالوگ یا گفت و گو به مراتب بیشتر از گذشته است» (خانیکی ۱۳۸۷: ۸).

علوم اجتماعی زمانی واقعاً عمومی می‌شود که جامعه را فقط موضوع مطالعه نبیند، بلکه آن را شریک گفت‌وگو بداند. این تفاوت کوچکی نیست. در حالت اول، پژوهشگر می‌گوید «من درباره شما مطالعه می‌کنم»؛ در حالت دوم، می‌گوید «من همراه شما تلاش می‌کنم بفهمم چه بر سر ما آمده است.«

۱۰ .تجربه زیسته؛ دانشگاهی که از در بیرون می‌آید

یکی از مهم‌ترین درس‌هایی که در سال‌های دانشگاه آموخته‌ام، این است که فاصله دانشگاه و جامعه بیش از آنکه واقعی باشد، ذهنی است. دانشجو و استاد با تجربه‌های زندگی روزمره، خانواده، شهر، طبقه، رسانه و روابط اجتماعی وارد کلاس می‌شوند. بارها دیده‌ام که طرح یک تجربه ساده از سوی دانشجو، معنای تازه‌ای به یک مفهوم نظری بخشیده و کلاس را به میدان گفت‌وگو تبدیل کرده است. گاهی تجربه یک کارگر، راننده یا خانواده می‌تواند مفروضات نظری ما را به چالش بکشد. دانش اجتماعی زمانی زنده می‌ماند که از زندگی مردم جدا نشود و در زبان انتزاعی خود محصور نماند.

۱۱ .خودمردم‌نگاری؛ وقتی پژوهشگر خودش را موضوع مطالعه قرار می‌دهد

خودمردم‌نگاری برای من فقط روایت خاطرات شخصی نیست. خودمردم‌نگاری تلاشی است برای اینکه پژوهشگر موقعیت خودش را نیز وارد تحلیل کند. من نمی‌توانم درباره رابطه دانشگاه و جامعه حرف بزنم و خودم را بیرون از این رابطه تصور کنم. من بخشی از همان چیزی هستم که درباره آن می‌نویسم.

در طول سال‌های فعالیت دانشگاهی، بارها میان دو میل متعارض قرار گرفته‌ام: میل به ماندن در فضای تخصصی و میل به سخن گفتن با جامعه. مقاله علمی مخاطب محدودتری دارد، اما امکان دقت بیشتری فراهم می‌کند. رسانه مخاطب گسترده‌تری دارد، اما امکان تقلیل و سوءبرداشت در آن بیشتر است. دانشگاه به من می‌گوید «دقیق باش»، جامعه می‌گوید «قابل فهم باش». تجربه به من آموخته است که هیچ‌کدام را نباید فدای دیگری کرد.

گاهی نوشته‌ای دانشگاهی می‌نوشتم و بعد می‌دیدم زبان آن برای بسیاری از مخاطبان غیر دانشگاهی قابل فهم نیست. این لحظه برایم صرفاً یک مشکل نوشتاری نبود؛ نشانه‌ای از فاصله‌ای عمیق‌تر بود. وقتی علوم اجتماعی درباره مردم است اما مردم نمی‌توانند زبان آن را بفهمند، چیزی در رابطه میان دانش و جامعه درست کار نمی‌کند.

به همین دلیل، نوشتن عمومی برای من به تدریج تبدیل به بخشی از تجربه علمی شد. نه به این معنا که نوشته روزنامه‌ای را جای مقاله علمی بدانم، بلکه به این معنا که فهمیده‌ام علم اجتماعی اگر بخواهد اثر اجتماعی داشته باشد باید بتواند در چند زبان سخن بگوید. یک زبان برای اجتماع تخصصی، یک زبان برای دانشجو، یک زبان برای سیاست‌گذار و یک زبان برای شهروند.

۱۲ .قانعی‌راد؛ نمونه‌ای از روشنفکری گفت‌وگویی

در بحث از نسبت علوم اجتماعی و حوزه عمومی در ایران، نمی‌توان از محمدامین قانعی‌راد به آسانی گذشت. او از جمله کسانی بود که مسئله رابطه علم و جامعه را نه به عنوان موضوعی فرعی، بلکه به عنوان مسئله‌ای اساسی در علوم اجتماعی ایران دنبال کرد. ایده «ناهمزمانی دانش» او نشان می‌داد که علم در ایران همیشه با ساختارهای اجتماعی و اقتصادی خود هم‌زمان و هم‌سو نشده است (قانعی‌راد ۱۳۸۲). از همین‌جا پرسش درباره رابطه علم و جامعه شکل می‌گیرد.

قانعی‌راد همچنین به ضرورت گفت‌وگو در اجتماع علمی و در حوزه عمومی توجه داشت. برای او علوم اجتماعی نمی‌توانست در اتاق‌های دانشگاهی محصور بماند. جامعه ایران با بحران‌ها و پیچیدگی‌های بسیاری روبه‌رو بود و علوم اجتماعی اگر می‌خواست رسالت خود را انجام دهد باید در این وضعیت حضور پیدا می‌کرد.

در تجربه من، قانعی‌راد از آن دسته استادانی بود که نشان می‌داد روشنفکری دانشگاهی لزوماً با صدای بلند و شعارهای بزرگ شناخته نمی‌شود. گاهی روشنفکری در نوع نگاه کردن به یک مسئله، در نحوه سخن گفتن با مخالف، در تلاش برای فهم دیگری و در حفظ شأن گفت‌وگو خود را نشان می‌دهد.

۱۳ .گفت‌وگو؛ مهم‌ترین مهارت روشنفکر دانشگاهی آینده

اگر بخواهم از میان همه مهارت‌هایی که روشنفکر دانشگاهی آینده نیاز دارد یکی را انتخاب کنم، آن مهارت «گفت‌وگو» است. دانشگاه سنتاً استاد را به سخن گفتن، نوشتن و استدلال کردن آموزش داده است، اما کمتر به او آموخته است چگونه گوش کند. رسانه نیز اغلب استاد را به اظهار نظر سریع تشویق می‌کند. در چنین وضعیتی، گفت‌وگو اهمیت بیشتری پیدا می‌کند.

هابرماس با مفهوم «عقلانیت ارتباطی» در برابر عقلانیت صرفاً ابزاری، اهمیت گفت‌وگو را در شکل‌گیری عقلانیت اجتماعی برجسته کرد. گفت‌وگو فقط راه انتقال اطلاعات نیست؛ فرآیندی است که در آن افراد می‌توانند فهم مشترک بسازند. خانیکی نیز بر همین جنبه تأکید می‌کند و گفت‌وگو را راهی برای رسیدن به فهم و معناداری می‌داند (خانیکی ۱۳۸۷).

علوم اجتماعی بدون گفت‌وگو ممکن است به دانش درباره مردم تبدیل شود، اما علوم اجتماعی گفت‌وگویی می‌تواند به دانش همراه مردم تبدیل شود. این تفاوت، به‌خصوص در جامعه‌ای مانند ایران، اهمیت دارد؛ جامعه‌ای که در آن شکاف‌های نسلی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی افزایش یافته و هر گروه گاه در جهان زبانی خودش زندگی می‌کند.

۱٤ .خطر رسانه‌ای شدن؛ وقتی علم تبدیل به نمایش می‌شود

رسانه‌ای شدن علوم اجتماعی یک فرصت بزرگ است، اما باید از خطرات آن نیز غافل نشد. رسانه منطق خاص خود را دارد. در رسانه، سخن کوتاه‌تر، روشن‌تر و قطعی‌تر جذاب‌تر است. علم اجتماعی اما غالباً با تردید، پیچیدگی و چندلایگی سروکار دارد. اینجاست که هشدار گلدنر اهمیت پیدا می‌کند. اگر جامعه‌شناسی به بخشی از فرهنگ عامه‌پسند تبدیل شود، ممکن است به جای کمک به فهم جامعه، خود به تولید نوعی «ابهام» کمک کند (گلدنر ۱۳٦۸). مردم ممکن است اصطلاحات جامعه‌شناختی بسیاری یاد بگیرند، اما همچنان نتوانند واقعیت زندگی خود را بهتر بفهمند.

این خطر امروز حتی بیشتر شده است، زیرا شبکه‌های اجتماعی سرعت تولید و مصرف ایده را چند برابر کرده‌اند. یک مفهوم علمی ممکن است در چند ساعت به یک شعار تبدیل شود. یک نظریه پیچیده ممکن است به یک جمله انگیزشی تقلیل یابد. یک پژوهش ممکن است فقط به یک عدد تبدیل شود. در این وضعیت، روشنفکر دانشگاهی باید مراقب باشد که به جای «فهم‌پذیر کردن» علم، آن را «مصرف‌پذیر» نکند.

همین‌جا نقش ادبیات و استعاره نیز اهمیت پیدا می‌کند. یک استعاره خوب می‌تواند مفهومی پیچیده را روشن کند، اما نباید جای استدلال را بگیرد. روایت نیز می‌تواند مخاطب را به مسئله نزدیک کند، اما نباید جای داده و تحلیل را بگیرد. هنر روشنفکر دانشگاهی آن است که میان روایت و تحلیل، میان تجربه و مفهوم، و میان زبان عمومی و دقت علمی تعادل برقرار کند.

۱۵ .دانشگاه بافضیلت؛ دانش بدون اخلاق کافی نیست

بحث دیگری که برای فهم روشنفکری دانشگاهی اهمیت دارد، مسئله اخلاق دانشگاه است. جان نیکسون در بحث خود درباره «دانشگاه بافضیلت» یادآوری می‌کند که فعالیت دانشگاهی فقط تولید دانش نیست؛ دانشگاه با پرسش‌هایی درباره مسئولیت، فضیلت و خیر عمومی نیز سروکار دارد (نیکسون ۱۳۹۷). لوییس کاروئانا نیز در بررسی رابطه علم و فضیلت، نشان می‌دهد که ذهنیت علمی می‌تواند بر منش اخلاقی اثر بگذارد و علم از اخلاق جدا نیست (کاروئانا ۱۳۹۶).

در ایران، ورود استاد دانشگاه به حوزه عمومی، افزون بر اعتبار علمی، مسئولیت اخلاقی نیز به همراه دارد؛ مسئولیتی مبتنی بر صداقت، استقلال فکری، پرهیز از اطلاعات نادرست و قطعیت‌های کاذب. روشنفکری بدون اخلاق، به نمایش دانایی تقلیل می‌یابد. از این منظر، منش روشنفکر به اندازه آثار و دانش او اهمیت دارد. وقتی به صدیقی، نراقی و قانعی‌راد می‌اندیشم، علاوه بر آثارشان، شیوه گفت‌وگو، مواجهه با دانشجو و ایستادگی در برابر مسائل اجتماعی نیز به ذهن می‌آید. دانشگاه صرفاً با کتاب‌ها ساخته نمی‌شود؛ منش و رفتار کسانی نیز آن را شکل می‌دهد که در آن زندگی می‌کنند.

۱۶ .چرا همه استادان روشنفکر عمومی نیستند؟

در اینجا باید یک ملاحظه مهم را روشن کنم. سخن گفتن از روشنفکران دانشگاهی نباید به این معنا باشد که همه استادان دانشگاه را روشنفکر عمومی بدانیم. چنین تعمیمی هم نادرست است و هم از نظر تحلیلی زیان‌بار. واقعیت این است که تنها درصدی از استادان دانشگاه خود را به شکل جدی و مستمر درگیر حوزه عمومی می‌کنند.

اکثریت استادان، مانند بسیاری از حرفه‌ای‌های دیگر، بخش اصلی انرژی خود را صرف تدریس، پژوهش، ارتقای شغلی، مدیریت دانشگاه و زندگی شخصی می‌کنند. این امر فی‌نفسه ایرادی ندارد. جامعه به استادانی نیاز دارد که پژوهش‌های دقیق انجام دهند و دانشجویان را آموزش دهند. مسئله زمانی به وجود می‌آید که نظام دانشگاهی تمام ارزش را به موفقیت رسمی و سازمانی بدهد و مشارکت عمومی را بی‌ارزش تلقی کند.

در واقع، روشنفکری دانشگاهی نوعی انتخاب است؛ انتخابی که برای همه مناسب نیست و همه نیز آمادگی پرداخت هزینه‌های آن را ندارند. ورود به حوزه عمومی نیازمند زمان، انرژی، مهارت ارتباطی، تحمل نقد و گاه تحمل ریسک است. به همین دلیل، نباید روشنفکری دانشگاهی را معیار ارزشیابی همه استادان قرار داد.

در عین حال، وجود اقلیتی فعال می‌تواند اثر اجتماعی بزرگی داشته باشد. در بسیاری از جوامع، تغییرات فکری توسط اکثریت خاموش ایجاد نشده، بلکه توسط اقلیت‌هایی شکل گرفته که ایده‌های تازه را به عرصه عمومی آورده‌اند.

۱۷ .علوم اجتماعی و جامعه‌ای که بیش از همیشه به آن نیاز دارد

امروز جامعه ایران و جهان با مسائل پیچیده‌ای مواجه است: بحران‌های محیط زیستی، تغییرات فناوری، مهاجرت، نابرابری، تغییرات سبک زندگی، تحولات خانواده، بحران اعتماد، قطبی شدن سیاسی، تحولات جمعیتی و گسترش شبکه‌های ارتباطی. در چنین شرایطی، نیاز به علوم اجتماعی کمتر نشده؛ بیشتر شده است.

اما همزمان، جامعه با انبوهی از اطلاعات نیز مواجه است. تلفن همراه در جیب هر فرد، دریایی از خبر، تحلیل، شایعه، تجربه و نظر را به صورت لحظه‌ای در اختیار او قرار می‌دهد. مسئله دیگر فقط «کمبود اطلاعات» نیست؛ مسئله «زیادی اطلاعات و کمبود فهم» است.

در چنین شرایطی، علوم اجتماعی می‌تواند نقش مهمی ایفا کند. علوم اجتماعی باید بتواند از میان انبوه داده‌ها، الگوهای اجتماعی را تشخیص دهد؛ میان تجربه‌های پراکنده ارتباط برقرار کند؛ مسائل را در زمینه تاریخی و فرهنگی‌شان قرار دهد و به جامعه کمک کند بفهمد چه چیزی واقعاً در حال رخ دادن است .این همان چیزی است که تورشتاین وبلن با مفهوم «یادگیری عالی‌تر» به آن نزدیک می‌شود. جامعه فقط به متخصص فنی نیاز ندارد؛ به کسانی نیاز دارد که بتوانند افق‌های فکری ایجاد کنند. این نظر، علوم اجتماعی لوکس نیست. جامعه‌ای که نمی‌تواند خودش را بفهمد، در معرض تصمیم‌های نادرست قرار می‌گیرد.

۱۸ .علوم اجتماعی باید از مردم بیاموزد، نه فقط درباره مردم سخن بگوید

یکی از مشکلاتی که در تجربه دانشگاهی خودم بارها دیده‌ام، این است که گاهی علوم اجتماعی به دانشی درباره مردم تبدیل می‌شود که خود مردم در آن حضور ندارند. پژوهشگر درباره «آنها» سخن می‌گوید؛ مردم به «موضوع مطالعه» تبدیل می‌شوند.

مردم‌نگاری برای من راهی برای شکستن این فاصله بوده است. وقتی با مردم زندگی می‌کنیم، متوجه می‌شویم آنچه در نظریه ساده به نظر می‌رسد، در زندگی پیچیده است. «طبقه»، «نسل»، «هویت»، «سبک زندگی»، «سرمایه فرهنگی» و «مدرنیته» در زندگی روزمره صورت‌های بسیار متفاوتی پیدا می‌کنند.

در اینجا شاید بتوان گفت روشنفکر دانشگاهی خوب کسی است که دو بار ترجمه می‌کند: نخست تجربه اجتماعی را به مفهوم تبدیل می‌کند و سپس مفهوم را دوباره به زبان قابل فهم جامعه بازمی‌گرداند. اگر فقط ترجمه اول را انجام دهد، در دانشگاه می‌ماند؛ اگر فقط ترجمه دوم را انجام دهد، ممکن است به روزنامه‌نگار تبدیل شود. هویت روشنفکر دانشگاهی در رفت‌وبرگشت میان این دو است.

۱۹ .از «علم در ید قدرت» تا استقلال فکری

علوم اجتماعی در ایران همواره با قدرت رابطه داشته است. این رابطه را نمی‌توان ساده کرد. علم می‌تواند در خدمت قدرت قرار گیرد؛ دولت‌ها می‌توانند از تحقیقات اجتماعی برای مدیریت، کنترل و سیاست‌گذاری استفاده کنند. اما علم همچنین می‌تواند ابزار نقد قدرت باشد. همان دانشی که دولت را قادر می‌سازد جامعه را بهتر مدیریت کند، می‌تواند به جامعه کمک کند سازوکارهای قدرت را بهتر بفهمد .این دوگانگی در همه علوم اجتماعی وجود دارد. مسئله، به‌ویژه در ایران، این است که دانشگاه استقلال نهادی کامل ندارد و بنابراین مرز میان دانش و قدرت همیشه حساس است. استقلال علمی به معنای قطع کامل رابطه با قدرت نیست؛ چنین چیزی حتی ممکن نیست. استقلال یعنی توانایی حفظ فاصله انتقادی.

این همان جایی است که اخلاق حرفه‌ای و روشنفکری به هم می‌رسند. اگر استاد همه چیز را با معیار منفعت شخصی بسنجد، به تدریج استقلالش را از دست می‌دهد. اما اگر آرمان‌گرایی او را از هرگونه همکاری اجتماعی دور کند، ممکن است فرصت اثرگذاری را نیز از دست بدهد. راه دشوار، همان همکاری انتقادی است.

۲۰ .روشنفکری کالا نیست

در سال‌های اخیر، با گسترش رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی، نوعی تصور از روشنفکر نیز شکل گرفته که گویی روشنفکری را می‌توان مانند کالا تولید و توزیع کرد. کافی است کسی چند کتاب بخواند، چند برنامه رسانه‌ای داشته باشد و در شبکه‌های اجتماعی دنبال‌کننده جمع کند تا «روشنفکر» شود. اما روشنفکری به این سادگی تولیدشدنی نیست.

در گفت‌وگویی با عنوان «روشنفکری کالا نیست که تولید انبوهش کنیم» بر همین مسئله تأکید کرده‌ام (فاضلی ۱۳۹۶). روشنفکری بیش از آنکه یک عنوان باشد، نوعی منش و مسئولیت فکری است. روشنفکر باید توان دیدن، پرسیدن، نقد کردن، تحمل ابهام، گفت‌وگو و استقلال را داشته باشد. اینها با مدرک دانشگاهی یا تعداد مخاطب تولید نمی‌شوند.

همین نکته درباره روشنفکر دانشگاهی نیز صادق است. داشتن عنوان استاد دانشگاه به خودی خود کسی را روشنفکر نمی‌کند. روشنفکری دانشگاهی زمانی شکل می‌گیرد که موقعیت دانشگاهی به مسئولیت اجتماعی پیوند بخورد. ممکن است استاد دانشگاهی روشنفکر نباشد و فردی بیرون از دانشگاه روشنفکری عمیق داشته باشد. مسئله، عنوان نیست؛ نوع رابطه با دانش و جامعه است.

۲۱ .آینده روشنفکری دانشگاهی؛ رسانه‌ای شدن یا حفظ هویت دانشگاهی؟

یکی از پرسش‌های مهم آینده این است که آیا روشنفکران دانشگاهی در فضای رسانه‌ای جذب خواهند شد یا می‌توانند هویت دانشگاهی خود را حفظ کنند. این پرسش امروز حتی مهم‌تر از زمانی است که این بحث نخستین بار مطرح شد. شبکه‌های اجتماعی امکان ارتباط مستقیم با مخاطب را بسیار گسترده کرده‌اند. استاد دانشگاه دیگر برای سخن گفتن با جامعه الزاماً به سردبیر روزنامه یا مدیر تلویزیون نیاز ندارد.

اما این استقلال رسانه‌ای خطر تازه‌ای نیز دارد. الگوریتم‌ها به آنچه بیشتر دیده می‌شود پاداش می‌دهند، نه الزاماً به آنچه درست‌تر یا عمیق‌تر است. در نتیجه، استاد دانشگاه ممکن است ناخواسته به سمت سخن‌های تند، قطعی و هیجان‌انگیز سوق پیدا کند. اگر روشنفکر دانشگاهی بخواهد برای دیده شدن دائماً خود را با منطق رسانه هماهنگ کند، ممکن است به تدریج همان چیزی شود که گلدنر درباره آن هشدار داده بود: تولیدکننده فرهنگ عامه‌پسند به جای تولیدکننده فهم اجتماعی.

۲۲ .علوم اجتماعی و مسئولیت مدنی دانشگاه

اگر دانشگاه را فقط محل تولید مقاله و مدرک بدانیم، بخش مهمی از معنای آن را از دست داده‌ایم. دانشگاه نهادی اجتماعی است و به همین دلیل در برابر جامعه مسئولیت دارد. این مسئولیت البته به معنای آن نیست که دانشگاه باید به حزب سیاسی یا سازمان فعال سیاسی تبدیل شود. مسئولیت مدنی دانشگاه در وهله نخست مسئولیت تولید فهم، آموزش تفکر انتقادی، حفظ گفت‌وگو و پرورش شهروندانی است که بتوانند درباره جامعه خود بیندیشند.

علوم اجتماعی در این میان جایگاهی ویژه دارد، زیرا موضوع آن خود جامعه است. جامعه‌شناس، انسان‌شناس، پژوهشگر ارتباطات، علوم سیاسی یا مطالعات فرهنگی نمی‌تواند به آسانی ادعا کند که جامعه فقط «موضوع حرفه‌ای» اوست. جامعه همان جایی است که او در آن زندگی می‌کند.

به همین دلیل، گفتمان مدنی علوم اجتماعی باید بخشی از مأموریت دانشگاه باشد. استاد علوم اجتماعی می‌تواند با تدریس خود، با پژوهش خود، با زبان خود و با مشارکت عمومی خود، فرهنگ مدارا، عقلانیت، گفت‌وگو و مسئولیت اجتماعی را تقویت کند.

این گفتمان مدنی الزاماً سیاسی به معنای حزبی نیست. اتفاقاً ارزش آن در این است که بتواند فراتر از جناح‌بندی‌های روزمره، درباره خیر عمومی، عدالت، آزادی، کرامت انسانی و کیفیت زندگی اجتماعی سخن بگوید.

۲۳ .نتیجه‌گیری: پل‌سازانِ میان دو جهان و راه‌های تقویت روشنفکر دانشگاهی در ایران

اگر بخواهم همه این بحث را در یک تصویر جمع کنم، باید از پل حرف بزنم؛ پلی که میان دو جهان کشیده شده است: جهان دانشگاه و جهان جامعه. روشنفکر دانشگاهی در ایران همین پل است؛ پلی که اگر خوب ساخته شود، دانش را از برج عاج دانشگاه به میدان زندگی مردم می‌برد و تجربه مردم را به اتاق‌های درس و پژوهش بازمی‌گرداند. اما این پل همیشه در معرض بادهای تند سیاست، سیلاب رسانه، فرسایش اداری، ضعف نهادهای مدنی و بی‌توجهی دانشگاهی است. برای اینکه این پل پابرجا بماند، باید از چهار سو مراقبت شود: دولت، دانشگاه، رسانه‌ها، نهادهای مدنی و خود استادان. هر کدام اگر وظیفه خود را درست انجام ندهند، پل ترک می‌خورد؛ و اگر همه دست‌به‌دست هم بدهند، پل نه‌تنها می‌ماند، بلکه به مسیر رفت‌وبرگشت فهم و گفت‌وگو تبدیل می‌شود.

مسئله علوم اجتماعی در ایران فقط «تولید دانش» نیست؛ مسئله این است که این دانش چگونه وارد زندگی اجتماعی می‌شود و چگونه می‌تواند به فهم، گفت‌وگو و تغییر کمک کند. علوم اجتماعی ایران تاریخی پیچیده دارد؛ گاهی در خدمت مدیریت بوده، گاهی قدرت را نقد کرده، گاهی از جامعه فاصله گرفته و گاهی به یکی از مهم‌ترین ابزارهای فهم جامعه تبدیل شده است. در این میان، ظهور روشنفکر دانشگاهی یکی از تحولات مهم فرهنگ فکری معاصر ایران است؛ کسی که دانشگاه را ترک نمی‌کند تا با جامعه سخن بگوید، بلکه دانشگاه را با خود به جامعه می‌برد.

در تجربه تاریخی ایران، سه گونه روشنفکر دانشگاهی دیده می‌شود: روشنفکران نهادی که از درون ساختارها برای تغییر تلاش کرده‌اند؛ روشنفکران رسانه‌ای که مطبوعات و فناوری‌های ارتباطی را به میدان کنش خود تبدیل کرده‌اند؛ و روشنفکران انسجام‌بخش که میان دانشگاه و جامعه پل زده‌اند. هیچ‌کدام کامل نیستند، اما هر یک امکان‌هایی دارند. در آینده، گونه سوم—روشنفکر انسجام‌بخش—احتمالاً اهمیت بیشتری خواهد داشت. جامعه‌ای که بیش از گذشته رسانه‌ای شده، بیش از هر چیز به

گفت‌وگو نیاز دارد؛ نه گفت‌وگویی که فقط حرف زدن باشد، بلکه گفت‌وگویی که فهم مشترک تولید کند. هادی خانیکی به‌درستی گفته است که گفت‌وگو راه شناخت و فهم است؛ و روشنفکر آینده بیش از آنکه خطیب باشد، گفت‌وگوساز است.

اما گفت‌وگو بدون امکان، بدون نهاد، بدون امنیت و بدون میدان شکل نمی‌گیرد. دولت اگر بخواهد روشنفکر دانشگاهی داشته باشد، باید بادهای تند را کم کند؛ مثل باغبانی که می‌داند نهال تازه‌کاشته اگر در معرض بادهای شدید باشد، ریشه نمی‌گیرد. هزینه نقد باید پایین بیاید، نقد باید دشمنی تلقی نشود، و نهادهای میانجی—انجمن‌های علمی، شوراهای مشورتی، اتاق‌های فکر—باید تقویت شوند. این نهادها مثل پل‌های کوچک میان دانشگاه و جامعه‌اند؛ اگر این پل‌های کوچک نباشند، پل بزرگ روشنفکر دانشگاهی هم دوام نمی‌آورد. دولت باید به استادان اجازه دهد درباره مسائل عمومی حرف بزنند، بدون اینکه نگران پیامدهای اداری یا امنیتی باشند. نقد دانشگاهی اگر شنیده شود، سیاست‌گذاری بهتر می‌شود؛ اگر سرکوب شود، جامعه کور می‌شود.

دانشگاه نیز باید از برج عاج پایین بیاید. دانشگاهی که فقط مقاله و ارتقای شغلی را معیار موفقیت می‌داند، روشنفکر دانشگاهی نمی‌سازد؛ کارمند دانشگاهی می‌سازد. دانشگاه باید مشارکت عمومی را ارزش بداند، نه حاشیه. باید در ارزیابی‌ها، حضور استاد در رسانه‌ها، نوشتن یادداشت‌های عمومی، شرکت در نشست‌های مدنی و گفت‌وگو با جامعه را به رسمیت بشناسد. باید به استاد بیاموزد چگونه زبان علمی را به زبان مردم ترجمه کند، بدون اینکه دقت علمی را قربانی کند. باید کلاس درس را از اتاق‌های بسته به میدان‌های گفت‌وگو تبدیل کند؛ جایی که دانشجو بتواند تجربه زندگی‌اش را وارد بحث کند و استاد بتواند نظریه را با زندگی پیوند بزند. دانشگاه باید پژوهش‌های میدانی و مردم‌نگارانه را جدی بگیرد..

رسانه‌ها نیز نقش مهمی دارند. رسانه اگر استاد را به سمت سرعت، هیجان و قطعیت هل دهد، او را از دقت علمی دور می‌کند. رسانه باید میدان گفت‌وگو بسازد، نه میدان هیجان. باید از استاد بخواهد توضیح دهد، روایت کند، تحلیل کند؛ نه اینکه فقط «نظر بدهد». باید برنامه‌هایی بسازد که در آنها پیچیدگی حفظ شود، نه اینکه همه چیز در قالب چند جمله کوتاه خلاصه شود. رسانه اگر بخواهد روشنفکر دانشگاهی داشته باشد، باید به‌جای شکار جمله‌های تند، دنبال ساختن فهم مشترک باشد. مثل آینه‌ای که اگر بخواهد فقط تصویر را زیبا کند، حقیقت را تحریف می‌کند؛ اما اگر بخواهد تصویر را روشن کند، فهم را ممکن می‌سازد. رسانه باید به استادان فرصت دهد که درباره مسائل عمومی با مردم گفت‌وگو کنند، نه اینکه فقط در قالب چند ثانیه‌ای پاسخ دهند.

نهادهای مدنی و انجمن‌های علمی نیز ستون‌های مهم این پل‌اند. انجمن‌های علمی اگر فعال باشند، استادان می‌توانند در قالب‌های جمعی وارد گفت‌وگو شوند، نه فقط فردی. انجمن علمی مثل کاروانی است که اگر حرکت کند، استاد تنها نمی‌ماند. نهادهای مدنی نیز می‌توانند میدان‌هایی برای گفت‌وگو بسازند؛ نشست‌ها، کارگاه‌ها، حلقه‌های بحث، پروژه‌های مشترک، همه این‌ها

می‌توانند استاد را از انزوا بیرون بیاورند و به جامعه نزدیک کنند. نهادهای مدنی اگر قوی باشند، روشنفکر دانشگاهی تنها نمی‌ماند؛ اگر ضعیف باشند، استاد مجبور می‌شود یا در دانشگاه بماند یا در رسانه حل شود. انجمن‌های علمی باید از «انجمن‌های اداری» به «انجمن‌های فکری» تبدیل شوند؛ یعنی به‌جای تمرکز بر انتخابات داخلی و گزارش‌های رسمی، بر تولید فکر، گفت‌وگو و نقد تمرکز کنند.

و سرانجام، خود استادان؛ کسانی که بیش از همه باید بدانند روشنفکری کالا نیست. نمی‌توان آن را با چند کتاب، چند برنامه یا چند هزار دنبال‌کننده ساخت. روشنفکر دانشگاهی باید میان دو جهان زندگی کند؛ باید بتواند نظریه را به تجربه پیوند بزند؛ باید بتواند زبان مردم را بفهمد و زبان علم را حفظ کند؛ باید بتواند نقد کند بدون آنکه به نفرت آلوده شود؛ باید بتواند در رسانه حضور داشته باشد بدون آنکه اسیر رسانه شود؛ باید بتواند در ساختار همکاری کند بدون آنکه استقلالش را از دست بدهد. استاد اگر بخواهد روشنفکر دانشگاهی باشد، باید پیش از آنکه سخنران باشد، شنونده باشد. مردم‌نگاری این را به او یاد می‌دهد: اینکه زندگی همیشه از نظریه جلوتر است و گاهی یک جمله ساده از یک راننده تاکسی، یک دانش‌آموز یا یک فروشنده، تمام دستگاه مفهومی او را به لرزه می‌اندازد. روشنفکر دانشگاهی باید این لرزش‌ها را جدی بگیرد؛ چون همین لرزش‌هاست که پل را زنده نگه می‌دارد.

علوم اجتماعی را نباید صرفاً با شمار مقاله‌ها، کتاب‌ها و دانشجویان سنجید، بلکه باید دید تا چه اندازه به جامعه در فهم خود، تقویت گفت‌وگو، حفظ پیچیدگی و حساس‌سازی سیاست‌گذاران نسبت به پیامدهای تصمیم‌هایشان کمک کرده است. این دانش زمانی به رسالت خود نزدیک می‌شود که تجربه‌های پراکنده مردم را معنادار سازد و پیوند دانشگاه با زندگی اجتماعی را تقویت کند. روشنفکر دانشگاهی نیز همچون پلی میان دانشگاه و جامعه عمل می‌کند؛ پلی که با حفظ استقلال علمی، امکان تبادل دانش، نقد و یادگیری متقابل را فراهم می‌آورد. آینده علوم اجتماعی در ایران به کیفیت این رابطه وابسته است: دانشی که هم دقت علمی داشته باشد و هم مسئولیت مدنی خود را در برابر جامعه بپذیرد.

در نهایت، مسئله بر سر انتخاب میان «دانشگاه» و «جامعه» نیست؛ مسئله این است که دانشگاه بتواند بخشی از جامعه باشد و جامعه نیز دانشگاه را بخشی از خود بداند. اگر چنین رابطه‌ای شکل بگیرد، روشنفکر دانشگاهی دیگر موجودی استثنایی نخواهد بود، بلکه بخشی طبیعی از فرهنگ علمی و مدنی جامعه خواهد شد. آن روز شاید دیگر لازم نباشد درباره «پیوند علم و جامعه» همایش برگزار کنیم، زیرا این پیوند خود به بخشی از زندگی روزمره علم تبدیل شده است. و شاید این همان معنای عمیق‌تر علوم اجتماعی باشد: اینکه جامعه بتواند با کمک دانش، خود را ببیند؛ با کمک گفت‌وگو، خود را بفهمد؛ و با کمک نقد، امکان دیگری برای زندگی خویش تصور کند.

منابع

بوراوی، مایکل. ۱۳۸۷. «درباره جامعه‌شناسی مردم‌مدار». ترجمه نازنین شاهرکنی .*مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره هشتم، شماره ۱.

بوردیو، پی‌یر. ۱۳۹۶ .*انسان دانشگاهی* .ترجمه حسن چاوشیان. تهران: انتشارات پارسه.

خانیکی، هادی. ۱۳۸۷ .*در جهان گفت‌وگو: بررسی تحولات گفتمانی در پایان قرن بیستم* .تهران: نشر هرمس.

سیدمن، استیون. ۱۳۹۶ .*کشاکش آراء در جامعه‌شناسی* .ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۸۷ .*فرهنگ و دانشگاه: مطالعاتی در زمینه آموزش عالی از منظر مطالعات فرهنگی و انسان‌شناسی* .تهران: ثالث.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۸۹. «محاسن و معایب رسانه‌ای شدن علوم انسانی و اجتماعی .«*مجله مهرنامه*، شماره ۵.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۰. «مردم‌نگاری تجارب دانش‌آموزی». در *مردم‌نگاری آموزش: چند مطالعه مردم‌نگارانه در زمینه آموزش و پرورش امروز ایران* .تهران: نشر علم.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۰ .*مردم‌نگاری سفر* .قم: نشر آراسته.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۱. «روشنفکران دورگه و تولیدات فکری‌شان». گفت‌وگوی زهرا صفری با نعمت‌الله فاضلی .*روزنامه بهار*، ۱۹ فروردین.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۲ .*پشت دریاها شهریست: روش‌ها و کاربردهای مردم‌نگاری در مطالعات شهری* .تهران: انتشارات تیسا.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹٤. «علم در ید قدرت .«*مجله خردنامه*، شماره ۱۳۸، فروردین، صص. ٤٤–۵۰.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۵ .*ابعاد سیاسی فرهنگ در ایران: انسان‌شناسی، سیاست و جامعه در قرن بیستم* .ترجمه وحید شوکتی‌آمقانی. تهران: سبزان.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹٦. «روشنفکری کالا نیست که تولید انبوهش کنیم». گفت‌وگوی سعید باباوند با نعمت‌الله فاضلی .*فصلنامه برگ فرهنگ*، شماره ۱، دوره ۲، بهار، صص. ۲٤–۳۱.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹٦ .*علوم انسانی و اجتماعی در ایران؛ چالش‌ها، تحولات و راهبردها* .تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۷. «چند و چونی درباره علوم انسانی بومی .«*مجله اعتلای علوم انسانی*، شماره ۲، بهار و تابستان، صص. ۱۱۸–۱٤۷.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۸. «مسأله اینترنت و زندگی روزمره دانشجویی؛ دانشجویان ایرانی کدام سویه هویت خود را از طریق اینترنت تقویت می‌کنند؟» در *زیست سیاسی دانشجویان در ایران* .تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فاضلی، نعمت‌الله. ۱۳۹۸. «احسان نراقی: روشنفکر دانشگاهی ایرانی». ارائه‌شده در همایش انجمن جامعه‌شناسی ایران در سال ۱۳۹۷ و منتشرشده/در دست انتشار در مجموعه مقالات همایش.

قانعی‌راد، محمدامین. ۱۳۸۲ .*ناهمزمانی دانش؛ روابط علم و نظام‌های اجتماعی ـ اقتصادی در ایران* .تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.

قانعی‌راد، محمدامین. ۱۳۹۵. «جامعه‌شناسی در پرتو کینه روشنفکران». سخنرانی ارائه‌شده در همایش «تجربه ایرانی مواجهه با علوم انسانی مدرن.«

قانعی‌راد، محمدامین و فاطمه عزلتی مقدم. ۱۳۹۰. «ارتباطات و تحول فرهنگ روشنفکری در ایران .«*مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، شماره ۲۳، صص. ۲۷–۵۰.

کاروثانا، لوییس. ۱۳۹٦ .*علم و فضیلت؛ جستاری درباره تأثیر ذهنیت علمی بر منش اخلاقی* .ترجمه محمدابراهیم محبوب. تهران: نشر نی.

گلدنر، الوین. ۱۳٦۸ .*بحران جامعه‌شناسی غرب* .ترجمه فریده ممتاز. تهران: شرکت سهامی انتشار.

نیکسون، جان. ۱۳۹۷ .*به سوی دانشگاه بافضیلت؛ مبانی اخلاقی فعالیت دانشگاهی* .ترجمه بخیار شعبانی ورک و دیگران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

والرشتاین، امانوئل و دیگران. ۱۳۹۵ .*جامعه‌شناسی مردمدار در قرن بیست و یکم* .ترجمه بهرنگ صدیقی و دیگران. تهران: نشر نی.

وثنو، رابرت. ۱۳۹۹ .*جامعه‌شناسی فرهنگ: نظریه‌ای در باب اندیشه و ساختار اجتماعی* .ترجمه مصطفی مهرآیین. تهران: کرگدن.

Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, and Steven M. Tipton. 1986. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.

Dallyn, Stephen and Michael Marinetto. 2015. “The Academic as Public Intellectual: An Assessment of Public Engagement among Professional Academics.”

Eliaeson, Sven and Steven Kallberg. 2008. *Academics as Public Intellectuals*.

Gattone, Charles F. 2006. *The Social Scientist as Public Intellectual: Critical Reflections on the Sociology of Knowledge*.

Kyvik, Svein. 2004.مطالعه مشارکت دانشگاهیان علوم اجتماعی در حوزه عمومی در نروژ

Posner, Richard A. 2003. *Public Intellectuals: A Study of Decline*. Cambridge, MA: Harvard University Press.